

Euskararen erabilera, herritarren arteko harreman juridikoetan

Andres Urrutia

Gune juridiko-pribatua eta hizkuntza

Orokorrean*, “juridiko” hitzak berez, publikoa eta pribatua zer den ez badu bereizten ere, ordenamendu juridikoaren batasuna bat delako, nabaria da biotan, aldiz, hizkuntza, beste harreman sozialetan bezalaxe, zuzenbidean ere, gizakien arteko komunikaziorako ezinbesteko tresna dela.

Eta ez nolanhiko lanabesa, baizik eta zehatza eta ondorio aniztuna. Hizkuntza, zuzenbidearen (edozein giza ekintza legez) muinean bait datza eta muin horretan ondo errotua bait dago.

Hortaz, hizkuntzaren tresnatasun juridikoa ezin ahanzi, ezin uka. Alderdi honetatik, guri dagokigun aldetik, euskara hizkuntza dugu aztergai eta euskararen esparru konkretuan ematen diren hainbat egoera eta arazo juridiko, euskarari buruzkoak eta euskaraz moldatuak, euskararen bizia arautzen dutenak eta euskara baliabidetzat erabiltzen dutenak; hitz bitan esateko, zu-

zenbide-munduan euskararen statusa (kokagunea) eta corpora (barne-tankera) adierazten dutenak.

Ez dugu ordea, Administrazio publiko edo eta agintedun erakundeen sokatik tenk egingo; baizik eta pertsona pribatuaren arteko tirabiretan eta ekintzetan miatuko. Honela, gure ustez, bi helburu lortuko ditugu; batetik euskara eta zuzenbide pribatua lotzen dituen katea kontzeptuala gotortzea, hauxe bait dago, hain zuzen ere, gure artean gutxi ikertua, eta bestetik argi eta garbi azaltzea, euskarari buruzko legeria berriak "publiko" izenlaguna duen oroz kanpo, "pribatua" dena ere bere juridikotasunean hartzen duela.

Xedeak xede, helmuga jakin baten zehaztapena inposatzen da, larregizko joranak urrutiegi eraman ez gaitzan eta horrexegatik zuzenbide pribatuaren abagune zabalean, gure helburutzat, harreman zibil eta merkatal arlokoak hartu ditugu, "negozio juridiko" kontzeptuaren ildotik, aukerapen honek lan-harremanak kanpoan uzten dituela (hala nahita noski), ausaz, beste lan oso baterako gai izan daitezkeenak izaki, eguneroko bizimoduan duten eragina ikusirik batipat.

Xedeari heltzeko, alabaina, beharrezkoa zaigu nolabaiteko tresneria kontzeptuala, gai honen inguruan indarrean dagoen legeria eta ingurugiroa ikertzeko. Gure ahalak eta leherrenak jarri ditugu horretan, lortu ala ez gerokoak jujatzekotan.

Bestalde ere, euskal juristok ohi dugunez, honetan ere ezin betiko leloa baztertu; hemen agertzen dena Hego Euskal Herriko egoerari bait dagokio, Ipar Euskal Herriaren gorabeheretan aritzeko, ez bait gara gai. Dena dela, Euskal Komunitate Autonomoa eta Nafarroa abiapuntutzat harturik, geldi bedi horietan, oraingoz bederen, gure zeregina.

Zeregin honetan halako bizpahiru marka nagusi ditugu betegarri:

- a) Harreman juridiko pribatuaren nagusi den askatasun linguistikoaren printzipioaren azalpena.
- b) Gai honi buruz Konstituzioak, Autonomi Estatutuek eta Hizkuntza Normaltzeko Legeek duten eragina.
- c) Zuzenbide zibileko zein merkatal arloko zenbait arazo puntualen azterketa, erregulazio berri honen argitan.
- d) Euskara eskubide legez, harreman juridiko pribatuaren.

Hemendik eta ondorioz, nahiko genuke gogoeta batzuk egi-tea, ez soilki euskararen egoera zein den argitzeko, baizik eta zein izan daitekeenaren bila joateko, euskararen presentzia bermatu beharko lukeen erregulazioaren ustean, honetan zuzenbidearen adar honek erakar ditzakeen fruituak kanporatzeko, gizartearen (eta gizartean diren pertsona partikularren) akuilua euskararen normalkuntzan oso garrantzitsua delako.

Beraz, gure eginkizuna, aldez aurretik, ez da neutrala izango, interesatua baino, biziki interesatua gainera, Euskal Administrazio Publikoaren aldetik egiten ari diren euskara zuzpertzeko aha-legendetan, gizartean bertan osatuak izan bait daitezke, harreman juridiko pribatuetan euskarari ere bere lekua emanez geroz.

Eta ez dugu uste honek zientifikotasunik ukatuko digunik; azken finean, euskarak, hizkuntza gutxitua eta gutxiengotarra izatetik hizkuntza normal baten statusera igaroteko bidean, Administrazioarena ezezik, gizarte osoaren laguntza ere beharko bait du.

Harreman juridiko pribatuetan nagusi den askatasun linguistikoaren printzipioa

Harreman juridiko pribatuetan, batez ere negozio juridikoetan, nagusi den borondate-askatasunaren ondorio zuzena dugu askatasun linguistikoarena. Guretik hain urrunekoak ez diren beste testuinguruetan zehaztu denez¹ pribatutasuna duten edo gune pribatuan diren pertsonak, fisikoez zein juridikoez, askatasun osoa dute beren harremanak antolatzerakoan, eta ondorioz haiek burutzerakoan, beratuetan hizkuntza batez zein bestez baliatzeko.

Bestelakoak dira, jakina, hizkuntza batez moldaturiko harreman juridiko horiei ordenamendu juridikoak ezartzen dizkien mugak eta ukangaiak (esaterako hizkuntzazkoak), harreman horiek beren ondorio juridikoak sortzea nahi izanez geroz.

Beraz, eta klasiko bihurtu den harreman juridiko baten zehaztapena honaxe alderatuz² harreman juridikoak, "pertsonak bizi duten egoera juridikoa, ordena juridiko orokorraren menpean antolatua, printzipio juridiko berezi batez" eta ondorengo,

honako harreman juridiko pribatu hauek berezi ahal izatea suposatzen duela esan genezake:

1) Egoerari buruzko harremanak, hots, pertsonaren egoerari buruzkoak.

2) Famili harreman juridikoak.

3) Gizarte-kooperaziozko harremanak; elkartzeko-prozesuetan zein lan-harremanetan.

4) Trafiko-harreman juridikoak, oinarrian ondasunen gaineko xedapenak eta eskualdaketak hartzen dituztenak³.

Beraz, harreman juridiko hauetan hizkuntzak jokatzeko duen zeregina, bere jatorrian datza. Sortzez ezein hizkuntzaz posiblerik izan arren, ordenamendu juridikoak gero nolabait estutu egiten ditu, bere ondorio juridikoak efektiboak egiterakoan, azken finean, ordenamendu juridikoak bere magalean kokatzekotan.

Problematika hori euskarak egun bizi duen egoerara alderatzen badugu, argi ikusten dan, gazteleraz/euskaraz bizi den/dugun bikoiztasunak, aurreko harreman juridiko pribatueta ere bere eragina duela.

Geroxeago eta konkretuago sakontzeko gogoaren kalterik gabe, esan dezagun bidenabar, euskarak gaur duen "status" ofizialak, hala nola, bere zeresana duela honetan. Izan ere, (bestelakoa defendatzea zentzugabekeria bait litzateke) euskarak gozatzeko duen "ofizialtasun" horrek arlo publikoan (hots, Administrazio-motek parte hartzen duten eremuan) ezezik, bai bait ditu ondorioak "statusa"aren aldetik harreman juridiko pribatueta ere, eta ez Administrazioak, beste ezein subjektuk bezala, horietan parte hartzen duenean bakarrik.

Honi buruz esan beharra dago gaurko marko konstituzionalan, hizkuntza bat "ofiziala" izateak zer esan nahi duen, ongixko azaldu duela Auzitegi Konstituzionalak, Euskararen legeari buruz eman zuen Epaian, non, beste gauza askoren artean, honela zioskun:

"Aunque la Constitución no define, sino que da por supuesto lo que sea una lengua oficial, la regulación que hace de la materia permite afirmar que es oficial una lengua, independientemente de su realidad y peso como fenómeno social, cuando es reconocida por los poderes públicos como medio normal de comunicación

entre ellos y su relación con los sujetos privados, con plena validez y efectos jurídicos..." (A.K.ren 82/86 Epaia 2. Oinarria)

Hala ere, ofizialtasun honek, noski, ez du ukatzen harreman juridiko pribatuetan euskara erabiltzeko eskubidea, botere publikoek parte hartzen ez duten harreman juridikoetan batez ere. Bestelakoetan ofiziala bada, pribatuetan ere erabilgarria, bi zioz: batetik, sortzez hizkuntza ofizial batez buruturiko jatorrizko harremanak baliodunak direlako (beraz, euskara hutsezkoak ere bai) eta bestetik ordenamendu juridikoak harreman juridiko honen zenbait ondorio sortzeko galdatzen dituen osagaiak hizkuntzari dagokionean bederen, bete-betean, Legearen meneko eremuan sartzen direlako.

Oinarrizko askatasun linguistikoaren printzipioaren nondik norakoa erakutsi eta gero, goazen orain, gai honen kokapen juridikoa azaltzera.

Gai zibilak eta merkatal arlokoak, gure aztergaiak, XIX. mendean lehenengoetarikoak izan ziren Kodegintzaren prozesuan, eta konkretuki Espainiar Estatuaren Kodegintzan, non joera nagusiak, Savigny-ren eskola historikoaren eta liberalismoaren jokaera uniformizatzailearen tartean ibili ziren luzaroan⁴.

Estatu baten xedez, merkatu, lege eta hizkuntza baten jomugaz, Espainiako Kode Zibil berantiarrak ez zuen gaztelari buruzko inolako xedapen konkreturik ezarri, gai hori, betidanik eta inplizituki, gaztelaren nagusitasunaren aldetik auresuposatzen bait zen, Kodegintz prozesu abstraktuan hizkuntza baino erakunde juridikoen edukin abstraktu eta razionala begiratzuz. Guk dakigula, Kodearen hizkuntzazko xedapen bakarra, hizkuntza arrotzez testamentu egiteari dagokio, hain zuzen ere dokumentu hori onartzen duenari⁵.

Ohargarri da, alabaina, Alonso Martinez Espainiako Kode Zibilaren eragile eta aitaponteko nagusiak idatzitakoa, kode honen argitalpenak zeuzkan oztupoak argitzerakoan (Zuzenbide Foralen aldetik batipat) Kodea eta gaztelera nola lotzen zituen bala-bala frogatzeko. Kodearen hedakuntza eta gaztelaren zabalakundea elkarrekin erlazionatuz⁶.

Merkatal kodeak, ordea, bere harreman bereziak zirela medio, zabalago jokatu zuen eta gaur indarrean dagoen bere 51. artikuluan ezin hizkuntzaren aldekoa denik ezin aitziz, askatasun erabatekoenaren izenean:

“Artículo 51. Serán válidos y producirán obligación y acción en juicio los contratos mercantiles, cualesquiera que sean la forma y el idioma en que se celebren... con tal de que conste su existencia por alguno de los medios que el Derecho Civil tenga establecidos”

Bistan da, dena den, harreman juridiko pribatuetan kontrako xedapenik ez egon arren kodeetan, oztopo franko izan direla euskararen erabilera bermatzeko⁷ eta orokorrean mundu honetan ez duela ezelako sarrerarik izan. Beraz ez dugu zertan harriturik, egunotan, lege berrien haize-bolada honetan, euskararen esparru juridikoa zabaltzen den ber, arlo honetako gaiak eta aurreratze gogoak hedatzen badoaz. Horretarako azter ditzagun egungo marko erreferentzialak hizkuntzari dagokionean behintzat.

Erregulazio Konstituzionala: Hizkuntz Normalkuntzarako Legeak eta harreman juridiko pribatuak

Kelsen-ek ezarritako doktrina juridiko ezagunari jarraituz⁸ arau-piramidea garatzekotan begibistakoa dugu, euskarari dagokionez, Espainiako Konstituzioa dela “Grund Norm” edo arau nagusia eta oinarrizko araua bere hirugarren artikuluan, zeinak eskualdeetarako bere erregulazio konkretua, eskualdeetako Estatutuetara igortzen duen; hizkuntzei buruz behinik behin, gaztelararen eta “beste Hizkuntzen” ofizialtasuna deklaratu eta gero, azkenenean gaztelera ezagutzeko betebeharra ere ahanzten ez duelarik.

“Artículo 3.

1. El castellano es la lengua oficial del Estado. Todos los españoles tienen el deber de conocerla y el derecho a usarla.
2. Las demás lenguas españolas serán también oficiales en las respectivas Comunidades Autónomas de acuerdo con sus Estatutos”

Konstituzioaren barne, gai honek halako teinkadura batetan dihardu, jardun ere, gaiz eta hizkuntzazko eskuduntzak desberdinak gertatzen bait dira, hala nola:

Gaiz eskuduna dena, ezpairik gabe Estatu da, argiro irakurtzen denez Konstituzioaren 149. artikuluan, 6. eta 8. ahapaldietan:

“Artículo 149:

1. El Estado tiene competencia exclusiva sobre las siguientes materias:

6º Legislación mercantil...

8º Legislación civil, sin perjuicio de la conservación, modificación y desarrollo por las Comunidades Autónomas de los derechos civiles, forales o especiales, allí donde existan...”.

Hizkuntzaz, ordea, gai hauen aldarte linguistikoak Komunitate Autonomoen menekoak izan daitezke, hain zuzen ere, aurrekoarekin askotan kontrajartzen dena, Auzitegi Konstituzionalak eskritura publikoei buruzko epaian gogoratu digunez, Katalunyako Generalitateak, bere hizkuntzaren normalkuntzarako ekintzetan barne, jarritako Dekretuari buruz aritzerakoan⁹.

Salbuespen gisa, agian, Zuzenbide Foralaren patua har daiteke. *Gaiz* zein hizkuntzaz, Euskal Komunitate Autonomoaren nahiz Nafarroaren eskuduntzen artean egonik, ez du bere historia luzean zehar euskara dela eta berarizko aipamenik ezagutu.

Nafarroako Foru Berriaren euskaraz testatzeko ahalmenez at¹⁰, ez dago beste zerarik lege-testu foraletan. Komunitate Autonomoan, Zuzenbide honen berriztapena gertatzen ari den une honetan, oso ohargarri bilakatu da zenbait proiektuk biltzen duten arlo honetako egintzetan euskara erabiltzeko aukera¹¹. Oстера eta legeria linguistikoaren kontraesanen bitxitasun bezala, hizkuntzari buruz bederen, Zuzenbide Foral gunean beti “pertsonalitate”-printzipioaren arabera jokaten da, egungo legeria linguistikoaren “lurraldetasun” hutsaren aldamenean.

Mailaz maila, hizkuntzari buruzko legerian, euskararen alde tik Euskal Komunitate Autonomoaren Estatutua eta Nafarroako Hobekuntz Legea datoz hurrengo pausoan, hemendik eta “ofizialtasun”-deklarazioa egin eta gero, hauetxek igortzen gaituzte eta Hizkuntz Normalkuntzarako Legeetarantz.

Ohar bedi, arau-piramidean hauetxek direla azken mailaren kokalekuak eta Euskararen aldetik bi testu ditugula: “Euskararen Erabilpena Arauzkotzeko Oinarrizko Legea” edo Euskararen Normalkuntzarako Legea eta Nafarroako “Ley Foral del

Vascuence". Helmuga desberdinak deiturretatik beretatik ekarri arren, argi dago batean "normalkuntza"-rako desioa dena, bestean "uso" soila bihurtzen dela, lurralde-mugatasun gogor batekin.

Hala ere, euskarari buruzko lege bi hauek, Estatuan argitaratu diren beste guztiak legez, gutxi ala franko hizkuntzaren erabilera pribatuaz mintzatzen dira. Guztiak konparatuz eta erkatuz, badugu multzoketa batera iristerik, lege hauek hizkuntzaren erabilera pribatuari ematen dioten garrantziaren arabera. Horrela bereiz genitzake:

a) Lehen mailan, eta harreman pribatuei buruzko aipamen berezirik ezean, alderatu beharra daukagu "Lei de normalizacion linguistica do galego" non hizkuntzaren barneko normalizazio-kontuetan, "partikularrei" buruzko xedapenak bakarrik aipatzen diren¹². Antzeko zerbait gertatzen da Nafarroako "Ley Foral del Vascuence"rekin, non bere lehen artikuluan, nafartarrek euskara erabiltzeko duten eskubidea eta, era mugagabe batez gainera aipatzen den, gerokoan nafartarrek euskara ezagutzeko eta erabiltzeko eskubidea dutela aitortuz azkenean, hizkuntza dela eta, inor diskriminatua izan ez dadin botere publikoek neurriak hartuko dituztela deklaratu arte¹³.

b) Bigarren multzoan kokatuko litzateke, ezpairik gabe, Euskarari buruzko Normalkuntzarako Legea, non helburuez at, euskara harreman pribatuetan erabiltzeko eskubidea ere baden (5. artikulua, 1.zenbakia, 2 b eta d letrak) eta gainera hizkuntza dela eta diskriminazioa ezabatu eta gero (4. artikulua), halako xedapen berezirik ere baden, euskararen erabilera sozialari buruz, nahikoa zabala den kapitulu oso batean zehar (IV. kapitulu) ¹⁴.

c) Hirugarren multzoan kokatuko lirateke, katalanaren inguruko legeak (Catalunya, Baleares, Valencia). Hemen Catalunyak legea abiapuntutzat harturik, erregulazio zabala egiten da katalanaren erabilera pribatuari buruz. Honela hasieratik (2. artikulua) katalana "bertako hizkuntza propioa" dela azpimarratu eta gero, berau erabiltzeko eskubidea onartzen da "relacions i actes publiques, oficials i no oficials". "Aquest dret suposa... poder adreçarse... a les empreses publiques i privades..." eta gerokoan hizkuntza dela eta diskriminaziorik eza arautu eta gero (2.3 artikulua) diskriminazio-ez hori egintza pribatuetara ere hedatzen da, azkenean, pertsona fisikoei ez ezik, pertsona juridiki-

koei buruz ere xedapen linguistiko hauek zabalduz. Balearesko Lege linguistikoaren bigarren artikulua eta Valenziako lege linguistikoaren hirugarren eta laugarren artikulua ere antzekoak dira.

Hemen gaude beraz, Pizzorru-k¹⁵ adierazi digunez, ondorio juridikoak dituzten harreman juridikoak xedatzeko unean, eta zuzenbide pribatuzko erregulazioan, kodegintza abstraktu haren izenean, ez da izan oso ohizkoa arau juridiko-linguistiko batzuk ezartzea izan ere, betidanik gelditu bait da bere aiurri hori arautzeko, lehen esandako eskema doktrinalaren bidez uler daitekeenez.

Honetara dator, doi-doi, lehen aipaturiko kodegintzaren prozesuan xedapen linguistikoak hain eskasak izatea.

Baina hori horrela bada ere, ez da gutxiagokoa, normalkuntza honek, bestelako ondorioak ekar ditzakeela, nabaria denez, gaiaz baino arago hizkuntzaz. Izan ere legeria zibila eta merkatal arlokoa, eskuduntzaz estatukoak badira ere, hizkuntzaz mintzaira ofiziala duten Komunitate Autonomoen menekoak izan bait daitezke.

Hortaz, zenbait kasutan bederen, harreman juridiko pribatu hauek beren ondorioak sortzeko, forma berezi batez hornituak izan behar dutenean, forma horien hizkuntzari buruzko gatazkak eta istiluak izatea jarraitzen da, kasurik gehienetan, Estatuak ez bait du betetzen hizkuntz eskakizunei dagokien betebeharra.

Honi buruz jardungo dugu jarraian, pausoz pauso eta denbora laburrak hala eskatuta, legislazio zibil zein merkatalak eskaintzen dizkiguten erakunde juridiko batzuk deskribatzerakoan, hori bai, gaia agortzeko inolako asmorik gabe.

Zuzenbide zibil zein merkatal arlokoaren zenbait arazo puntualen azterketa, euskararen ofizialtasunaren eskutik

Arlo honetan eta aurrera segi ahal izateko, honela banatu dugu egingizuna: 1. Zuzenbide zibileko arloa. 2. Merkatal negoziokoak. 3. Kontsumoaren Zuzenbidea. 4. Interpretazioaren bideak.

Zuzenbide zibileko arloa

Zuzenbide zibilean, errealitatearen multzoa adieraztean, egitate juridikoen aldamenen negozio juridikoa dugu eta berak hizkuntzarekin duen lotura hertsia da gure xedea.

Jakina eta ezaguna denez, negozio juridikoaren kontzeptu klasikoaren barne, borondatearen azalpena dagoen aldetik, borondate honen kanporatzean, badu zerikusirik hizkuntzak.

Borondatea kanporatzeko moduez ari garelarik, teoria juridikoan behinik behin, formez ari gara. Eta formari dagokionez, Espainiako zuzenbide pribatuan, kontratueta bereziki, printzipio orokorra formaren askatasuna dugu, Kode Zibilaren 1278. artikuluan argiro adierazia:

“Los contratos serán obligatorios, cualquiera que sea la forma en que se hayan celebrado, siempre que en ellos concurren las condiciones esenciales para su validez”.

Hori horrela esanda, eta besterik gabe, formaren askatasunetik hizkuntzaren askatasunera doan bide luzea/laburra egina genukeela pentsa genezake.

Ez da horrela. Eta bere sorkuntzan negozio juridiko mota hauen oinarrian hizkuntz askatasuna badago ere, forma honen ukanbeharrek estukiro mugatzen dute aipaturiko askatasun hori.

Honela eta klasikoa bihurtu den mailakatze bati jarraituz, argi dago honako hau zuzenbide zibilean¹⁶:

– Printzipio orokorra forma-askatasuna izanik, alderdi baten prestazioa 1500 pezetakoa baino gehiagokoa bada, kontratuek idatzizkoak izan behar dutela (1280, 6. artikulua), bestelakoetan ahozkoa izan daiteke. Honek ordea, ez du beste hizkuntz araurik jartzen eta beraz euskara/gaztelerazko kontratuak posibleak lirajteke besterik gabe.

– Badira idatzizko forma baino gehiago, idatzizko forma bereziak eskatzen dituzten negozio juridikoak, Kode Zibilak 1280. artikuluan adierazten duenez. Beraz, hemen, dokumentu publikoen eremuan gaude. Eta kodeari bagagozkio, dokumentu publiko hauek notari zein funtzionari eskudunen aurrekoak ditugu. Kontratu honen eraentza linguistikoa beraz, dokumentu publikoarena dugu eta hauetxen artean, nabaria denez, dokumentu notarialena.

Azken hauetan, esaterako, bistan dago indarreango Notari Lege eta Erregelamenduaren esana:

“Artículo 25. Los instrumentos públicos se redactarán en lengua castellana y se escribirán con letra clara, sin abreviaturas y sin blancos” (Legea)

“Artículo 149. Cuando el documento se otorgue en territorio español en el que se hable lengua o dialecto peculiar del mismo y todos o alguno de los otorgantes sean naturales de aquel territorio sometidos a su derecho foral, el Notario, siempre que entienda suficientemente, declarándolo así, el idioma o dialecto de la región, a solicitud del interesado, redactará el instrumento público en idioma español y en la lengua o dialecto de que se trate, a doble columna, para que simultáneamente puedan leerse y apreciarse ambas redacciones, procurando que gráficamente se correspondan en cuanto sea posible, a cuyo efecto deberá tachar las líneas que por ello queden en blanco a la terminación de la columna que resulte menor” (Erregelamendua)^{16 bis}.

Arau hauek, gaur egun, ez dira salbagarriak, konstituzioaren erregimenean, erregelamenduaren artikuluan ageri den “lengua peculiar” hori zabal ulertzen ez bada eta “edozein hizkuntza espainola” dela onartuz (beraz, euskara ere bai).

Bigarrena, aldiz, indarge gelditu da, Konstituzioak, Estatuak eta gainerako hizkuntz Legeek ekarritako sistemarekin. Ohar bedi, haatik, Euskal Komunitate Autonomaren euskararekiko Legeak ez duela dokumentu publikoari buruzko inolako xedapenik garatzen eta 9. artikuluan egiten den aipamen soila (“escritos y documentos presentados en euskera”) dokumentu judizialen aldetik dabilela eta arazoak ekar ditzakeela, euskararen aldetik, horren erabilera dokumentu publikoetan, (eta notarialetan ere) arautzerakoan. Oso bestelakoa, agian, Nafarroako Hizkuntz Legearen irtenbidea non, gune geografiko mugatuan, izan arren, dokumentu publikoen erregimen linguistikoa erregulatua izan den, Estatuaren beste Komunitate Autonomoen Hizkuntz Legeek ezarritako eredua jarraituz.

Beraz, eta Komunitate Autonomoan euskarazko dokumentu publikoak, harreman juridiko pribatuak biltzen dituztenak, baliokoak direla baieztatzeko ofizialtasuna batetik eta Kode Zibilaren 11. artikulua bestetik ditugu oinarriak honetan bertan, bere lehen ahapaldian kontratuen forma eta solemnitateak egilesten diren lekuko legeak agindutakoak direla arautzen denez. Beraz, euskara ofiziala den lurraldeotan, nabaria da dokumentu publiko hauek euskaraz egiteko posibilitatea.

Falta dena, ausaz, azken pausoa da, hots, dokumentu publikoak euskaraz egiteko posibilitatearen esanbidezko onarpenarekin batera, kontrakarreko xedapenen ezabapena (kasurako dokumentu notarialena), honela forma-askatasun hori egiazko hizkuntz askatasuna izan dadin.

– Azkenez, badira beste negozio batzuk, zeinetan dokumentu publikoaz at, beste legezko elementuak ere beharrezkoak diren, dela:

1. Autoritate administratibo baten baimena, Erregistro batean egindako inskripzioaren bidez.

Honek zuzenean eramaten gaitu eta negozio juridiko pribatuekiko duten harremanarengatik, Erregistro Publikoetako erregimen linguistikoa zehaztera:

A) Euskal Komunitate Autonomoaren menpean ez diren erregistro publikoetan (erregistro "juridikoak" deituak izan direnak)¹⁷ euskararen sarrera desberdina da:

Erregistro Zibilean esaterako, erreforma erabat kafkiar baten ondorioz (1917/1986 eta 628/1987 Erret-dekretuen bidez, euskara lehenean onartu ez zelarik, bigarreanean aintzat hartzeko, aurkezpenari dagokionez bederen) gaur egun onartzen da euskarazko dokumentazioaren aurkezpena, onartuko ez balitz ere inskripzioa gaztelera ez den beste hizkuntza ofizialaz, aurten Barzelonako Lurralde Entzutegiak, Strubell jaunaren kasu ospetsuan, bere 1989-1-30eko epaian esan duenez.

Jabetza, Merkatal eta Epeakako Salerosketen erregistroetan, euskarazko dokumentazioa aurkezteko erderazko itzulpenaren beharraz at, inskripzioa ere erderaz egin beharra dago, indarrean dagoen Erregelamendu Hipotekarioaren 36. artikulua aurrekonstituzionalaren arabera¹⁸.

B) Komunitate Autonomoaren menpean diren Erregistroetan, teorikoki bederen, euskarazko negozio juridikoen dokumentazioa eta horren inskripzioa onargarriak lirateke euskaraz ere (pentsa dezagun kasurako kooperatiba baten eraketan edo eta elkarte baten eraketa-aktan eta estatutuetan) (7.1 Artikulua -Euskararen Normalkuntzarako Legea)

C) Nafarroan aldiz, ez da bereizketarik egiten eta beraz (13. artikuluan) onartzen da edozein erregistrotan euskarazko doku-

mentuen aurkezpena eta inskribaketa, honek beti, aldamenean, gaztelerazko inskripzioa eduki behar duelarik.

2. Baimen judiziala

Zenbait kasutan, negozio juridiko batzuk galdatzen dute baimen judiziala. Honek, bistan dagoenez, soka luzatzen digu harreman juridiko pribatuak, Epaitegietan euskaraz aurkezteko:

Bi aldarte:

-Ukanbearra judiziala bada eta ebazpena honelakoa bada (kasuz semealabaordetza) dokumentazioa euskaraz aurkezteko eskubidea izateaz gain, prozeduraren barne-itzultzailea erabiltzeko eskubidea argi dago.

-Auzi baten kasuan, dokumentua euskaraz aurkeztua bada, euskarazko testu horren interpretazioan jarduterakoan, Epaitegiak kontuan eduki behar ditu hizkuntzazko erizpideak, eta ez soilik gaztelerazko itzulpena. Erizpide horiek, interpretazioari buruzko arloan azalduko ditugu.

Agerian da beraz, zuzenbide zibileko gaien aldetik, hizkuntz erregulazioa (salbuespenak albuespen noski) ez dela sobera ona euskararentzat.

Aurre eta kontrakonstituzionalak diren arau batzuren aldamenean, albuespen gisa eta kasu batzuetarako euskara bete-betean onartzen duten xedapenak ditugu.

Honek ere merezi du beraz, garapen eta egokitzapen legegile bat, hizkuntzari buruzko eskuduntza Euskal Komunitate Autonomoan/Nafarroan bitartean batipat. Ezin ahaztu bestalde, gai honetan Estatuaren Administrazioak duen erantzunkizun maiz frogatua. Hor legoke, agian, Euskararen Normalkuntzarako Legeari buruzko Epaian (1986-6-26) Auzitegi Konstituzionalaren esana, alegia, Estatuak gazteleraz besteko hizkuntzen ofizialtasuna ere, beren eremuetan "sine die" luzatzeke, aitzinera eramateko eta gauzatzeko duen obligazioaz.

Merkatal negozioak

Merkatal Zuzenbidearen objektuaren berezitasunak haintzat hartuz, eta era berean bere harreman juridikoen espezifikitatea ere (merkatariak, arintasuna eta segurtasuna trafikoan),

Espainiako Merkatal Kodeak nabaro onartu zuen hizkuntz askatasuna, haiek burutzerakoan, lehen aipaturiko 51. artikuluan.

Baita, forma-askatasuna ere noski, hizkuntz askatasuna, haren ondorioa bait da eta berau ere gero eta mugatuagoa agertzen dela ezin bait da ukatu. Honela eta arlo zibilean ikusitakoa errepikatuz, legeak forma berezi bat eskatzen duenean (eskritura publikoa, idatzizko dokumentu pribatu eta abar) forma horren osagaiak ere moldatu beharra dago merkatal zuzenbidean, hala nola merkatal sozietateen kasuan, aseguruan, fidantzamenduan edo eta ganbio-azalpenetan.

Beraz, eta kontratu merkantilen aldetik gauzak zuzenbide zibilaren ildotik joan arren, ezin dira ahanzi, oraintsuko gaiak direlako, ganbio-letra, txeke eta ordaindukoen erregimen linguistiko berria¹⁹, zeren eta ganbio-letraren kasuan, eredu ofizialaren gaineko eskuduntza fiskala edukiz, posible —eta legezkoa gainera— izango bait litzateke dokumentu hauen euskaralpena, merkatuan eta garraio juridikoan duten garrantziarekin.

Zenbait kasutan, Erregistro Merkantilean inskribatzea derri-gorrezkoa izanik, arazoa zertan legokeen ikustea ez da zaila: euskarazko dokumentuen onarpenik ezean, itzulpenik gabe aurkezten direnean, alegia. Arestian, zuzenbide zibilari buruz esandakoa ez dugu hemen errepikatuko.

Aipamen berezia merezi du, gure artean duen garrantzia ikusirik, Aseguru-Kontratuak. Lege Berriaren arabera (1986) idatzizkoa izan beharra badu ere (hizkuntzaren inposapenik gabe) beste zertxobait ere jartzen du lege honek, beste toki askotan eman diren esperientziak (gogoratu "plain english"aren fenomeno) bertaratuz: "las condiciones generales y particulares (del contrato) se redactarán de forma clara y precisa" (3. artikulua) honela, gure ustez Turi batek esandakoa "qualité de la langue juridique"ri buruz²⁰ era batez zein bestez ekarriz gure eremura.

Kontsumoaren Zuzenbidea

Zuzenbidea esan dugu eta ez eskubide soila, sail honetan ere hizkuntzak zeresanik badu eta.

Ezaguna denez, kontsumoaren zuzenbidea egunotan zuzenbide pribatuan bidea irekitzen ari den diziplina dugu. Zenbait kasu

eta kontratutan, kontsumorako kontratazioa masiboa den aldetik, zuzenbide zibilaren eskema klasikoak erabat zabalduz, erregulazio berri batera heldu nahi da²¹.

Eremu hau dugu, ezpairik gabe, hornidura —edo suministro— kontratuena eta beste askorena, non, alderdien borondatearen autonomia ahaztuz, alderdi batek bere indar ekonomikoaz baliaturik, besteari bere baldintzak inposatzen dizkion; azkenean, atxekimenduzko kontratuez ari gara.

Erreakzioz sorturiko joerek, hots, kontratu horiek sinatu beharra duten kontsumitzaileen babeserako emandako soluzioek, harreman hauen hizkuntza ere ezin dute hala-hola alboratu.

Nabaria da bestalde ere, hizkuntz aldarre honetako merkaturaren duen garrantzia. Egun, eta lehen esan dugunez, Estatu espainolean gaztelera ez diren beste hizkuntza ofizialak sarriago erabiliak ikusten bait ditugu merkaturaren eta publikitatearen²². Oraintsu katalanari buruz egin den azterketaren ondorioak²³ euskararentzat oso ekargarriak ez badira ere, agian eta larregi luzatzeko, salgai jartzen diren produktuen etiketaiari buruz jardun dezakegula, uste dugu etiketaia horrek produktu horiei buruzko oinarriko informazioa ematen duen aldetik.

Gai honetako bere erregulazio nagusia du, euskararen aldetik, batetik "Ley 10/1981 de 18 de Noviembre-Estatuto Vasco del Consumidor" delakoan bere 20. artikuluan, etiketaiaz diharduela, ondorengoa esaten du:

"Se propiciarán normas bilingües —eusquera y castellano— a todos estos efectos"

Hau etiketaiari buruz Estatuak emandako xedapenekin, uztartzen da, non, derrigorrez gaztelaren etiketaia inposatzen bait da, bestelako hizkuntzak ere onargarriak izan arren²⁴.

Hemendik ateratzen denez, euskara hutsezko etiketaia posible ez den heinean (ikus bestela Font i Bas-en iritzia²⁵) berau bultzatzeko ahaleginak sustatu beharrean gaude.

Kontsumitzaileek informazioa bere hizkuntzaz hartzeko eskubideaz aparte ("Ley General del Consumo" eta "Estatuto Vasco Del Consumidor-ek onartutakoa") botere publikoek euskara zuzpertzeko betebeharrean sartzen da eginkizun hau, eta beraz, etorkizun hurbil batean eduki dezakeen garrantzia dela medio, arazo hau sakontze baten premian aurkitzen delakoan gaude.

Harreman juridiko pribatuak, interpretazioaren bidetik

Hasieran esan dugunez, erabat garrantzizkoa bihurtu zaigu, mundu honetan, hitzen esanahia, zentzua eta esateko era; hizkuntza bera, berba batez zehaztekoan.

Eta harreman juridiko pribatuak (publikoak bezalaxe) hizkuntza baten bidez gauzatzen diren neurria, hizkuntza horren bidez adierazitakoak berebiziko garrantzia du mundu juridikoan, hots, ari garen interpretazio juridikoan.

Zuzenbide zibilean eta merkatal arlokoan interpretazio kon-tuak eite beretsuko izanik. Zuzenbide arruntaren aldetik erregu-latzen dira (Merkatal kodearen 50. artikulua eta Kode Zibilaren artikulua, arau juridiko, kontratuen eta testamentuaren inter-pretaziorako).

Berauen bidez, gogoaren kanporaketen emaitzak aztertzen dira. Guztietan gainera, interpretazioaren objektua (beste batzu-ren artean), hitzak, hizkuntza ditugu.

Honela, negozio juridikoetan osagaia den borondatearen in-terpretazioan, egun, euskara/gaztelera sistemaren bidez bi posi-bilitate ditugu:

-Negozioa idatziz eta euskara edo gaztelera soilez burutua izan bada, kodearen interpretaziorako arauak abstraktuki har-tuz, hizkuntzaren berezitasunik gabe hartu beharko dira, hizkun-tza horren testuinguruan. Aparteko kasua litzateke, noski, itzul-penaren beharra dagoenetan, itzulpena dela eta, borondatearen mezua zuzen hartzen ez bada, ezen horrela, alderdien benetako nahien kontra jokatu bait litzateke.

-Bestelakoa legoke, negozio juridikoa bi hizkuntzetan buru-tzen bada. Orduan hizkuntzen arteko parekotasun eta lehentasu-naren arteko gatazka sor daiteke, harreman juridiko pribatueta eta interpretazioaren bidez nagusitzat zein hartu beharko litzate-keen zehaztu beharko litzateke.

Euskararen kasuan aplikagarri dira bi egitate desberdinok: Alde batetik Auzitegi Konstituzionalak, katalana normaltzeko legeri buruzko epaian esandakoa, legeen argitalpenean katala-nezko testuaren lehentasuna antikonstituzionaltzat joaz, segurtas-un juridikoa, babes judiziala eta estatuaren eskuduntza esklesi-boak zirela zio horretarako²⁶.

Bestetik begibistakoa da harreman juridiko pribatuetan alderdi bien arteko borondateak inposa dezakeela testu bien arteko ezein parekotasun/lehentasun juridikoa. Are gehiago, Auzitegi Konstituzionalak esan duenez, eskritura publikoetan katalanaren erabileraren ondotik, alderdien akordiorik ezean, onargarria dela lehentasun hori:

“en todo caso se trata de reglas basadas en la prioridad de la autonomía de la voluntad y circunscritas al ámbito relacional de los otorgantes a los que proporciona una vía de solución... pero en nada determinan tales reglas la autenticidad e incontrovertibilidad de la interpretación que con arreglo al texto por ellas seleccionado se efectúe ya que queda expedita la formación de una eventual discrepancia en sede jurisdiccional” (1989-Apirilak-24-4. Oinarria).

Hori horrela izanda ere, ez du haatik, problematika osoa agortzen. Pizzorruko-k esplikatu duenez, posible bait da egungo kontratazio masiboa dela medio, alderdi batek besteari bere hizkuntza inposatzea. Horrela gure artean hasten diren hainbat kontraturen euskal testuak interpretatzerakoan zernolako erizpide, hizkuntza eta testua hartu behar genukeen kontu horrek, etorkizunerako dema dirudi. Beraz lehia hau eta bere garrantzia areagotuko denaz, ez dago duda-izpirik ere, euskarak arlo honean aurrera egiten baldin badu behintzat.

Harreman juridiko pribatuetan euskara eskubide ote?

Tolivar-ek arestian azaldu duenez, harreman juridiko pribatuetan, publikoetan ez bezalaxe, hauxe gertatzen da:

“Por lo que se refiere al campo de la contratación privada y a las hipotéticas exigencias de conocimiento de una lengua distinta del castellano (edo gaztelerarena ere gehituko genuke guk)... volvemos a encontrarnos con el espinoso tema de la vinculación del derecho privado al principio de igualdad. Es evidente que la autonomía de la voluntad no está sometida en el mundo civil, mercantil e incluso laboral, a la positive Bindung que la actuación objetiva de la Administración debe guardar respecto de la ley²⁷”.

Alde honetatik, beraz, ezinbestekoa zaigu arau erregulatzailearen beste aldea ere badela onartzea, alegia, euskara hizkuntza ere erabiltzeko eskubidearena.

Zaila da harreman juridiko pribatuetan nagusi den borondate autonomiaren printzipioa hizkuntza bat erabiltzeko eskubidearekin lotzea. Are gehiago oraintsu arte "ofiziala" izan ez den hizkuntza batez mintzo bagara.

Dena den, badirudi doktrina ere ohartu dela hortaz eta irtenbidea "berdintasun-printzipioa"ren eskutik etor daitekeela. Izan ere "Drittwirkung der Grundrechte" izeneko eraikuntza kontzeptualak²⁸ agerian utzi digu eskubide honek eremu honetan eduki dezakeen eragina.

Hizkuntza dela eta, diskriminazio-eza espreski ez bada nabarmentzen Konstituzioan²⁹, bere 14. artikuluan aldiz, argi dago hizkuntza ere ezin dela diskriminazioaren kausa izan. Nazioarteko Zuzenbidearen argumentuez at, Hizkuntz Normalkuntzarako Legeen deiak amaigabekoak dira. Testuinguru honetan, harreman juridiko pribatuetan ere, alderdi batek besteari hizkuntza baten inposaketaren aurrean beste bat erabiltzeko eskubidea defendatu daiteke.

Eta oinarrizko eskubidea ez bada ere, beste oinarrizko eskubideen baliabide eta tresna den aldetik, bere erabilerako eskubideari bidea zabalduko lioke Espainiako Konstituzioaren 14. artikulua eta berak eratorri duen jurisprudentzia ugariak, beti ere honako hauek alboratzeke:

"La extensión de los derechos fundamentales a las relaciones entre particulares, dependerá: i) de qué enunciados de los contenidos en los citados preceptos se consideren portadores de derechos subjetivos; ii) de cuáles entre ellos se estimen más o menos adecuados para esa extensión"³⁰.

Ondorio antzeko zerbait

Aurrekoa ikusita, ondorioak ateratzerakoan, eta euskara bezalako hizkuntza gutxitu eta gutxiengotar baten aurrean, zuzenbideak ere bere zeresana baduela dugu lehena. Guri dagokigun aldetik, pertsona pribatuen arteko harremanetan ere euskararen normalkuntza lortu nahi izanez gero bere garrantzia baduela azaltzen saiatu gara.

Horretarako, hein handi batean, jaio berri den Soziolinguistikaren gurdian uztartu behar ditugu gure idiak, denon artean plangintza egokia aurrera eramateko.

Zuzenbidea dugu askotan horren giltzarria. Berau bait da gizarte baten (eta gizarte horren) lege, arau eta mekanismo juridikoak biltzen dituen eta beraren bidez, esaterako, gizarte honek euskara berreskuratzeko ahaleginei forma eta edukina ematen dizkie. Halere, askotan asaldatzen gaituen galdera hau da: Euskara bezalako hizkuntza batez arduratzeak merezi al du? Ez ote gabiltza alferrik zuzenbide mundu itxi eta bereziak euskaratzeko nahi honetan, beste beharrezkoagoko bideak baztertzeko eta zokoratzen?

Berrikitan Soziolinguistikaren aitapontekotzat har genezakeen judegu unibertsal batek esan digunez:

“at the outset before they acquire a dynamic of their own all language policies must be sensitively harmonized with the functional profiles and the most crucial functional prospects of the languages on whose behalf they are formulated³¹”.

Era berean, duela bi urte, beste batek igarri zuena, Unibertsitatean euskararen presentzia jujatzerakoan:

“nosotros no pretendemos hacer del euskera una lengua internacional... Lo que si me parece absolutamente esencial para nuestra lengua es la creación de una Universidad en lengua vasca³²”.

Hemen datza beraz dema latza: zuzenbidearen mundua euskaratzen zerenolako abantaila lor dezake euskarak eta euskal gizarteak? Helburutzat gizarte euskalduntzea hartzen bada, dudarik gabe harreman juridiko pribatuen euskaratze-prozesuak berebiziko xedea suposatzen duela, eguneroko egiten diren/ditugun hainbat ekintzen euskalduntzea eta Administrazioak darman euskalduntze-prozesuarekin batera biltzea, aurrerapauso erraldoia izango bait litzateke. Bestela, badirudi pertsona partikularren artean bete ez dena, Administrazioari ere galdatzerik ez dagoela.

Horratio eta besteak beste, hemen esandakoaren arabera eginkizun liriateke:

1) Legeri mailan ditugun mugak gaintzea, agian beste Lurralde Autonomo hizkuntzadunen ordezkariekin batera jokatzekoa dena, bi aldetatik: bata Estatuaren legeria egokitzea, eskakizun linguistikoko berrienen arabera eta bestea hizkuntz eremuan Euskal Komunitate Autonomoak/Nafarroak dituzten eskuduntzak profitatzea.

2) "Osoa eta Deuseza"ren arteko orekaren bila joatea, hots, dena bapatean egitearen eta ezer ez egitearen arteko ekilibria. Horretarako inposatzen da akordioa, bai euskara erabiltzeko eskubidean, bai bere nabarduretan eta aplikaziotan eta baita ere bere irakaskuntz prozesuan. Hori lor al daiteke "kanpaina soilekin"? Ezetxean gaude. Beharrezkoak izanik ere, jarraitasunik eta jarraipenik eskatzen dutelako hauek, batipat bultzatzaileen artean, epe luzerako emaitzak lortzeko eta gau bateko suziri erretan ez bukatzeko.

3) Gure buruarekiko konfidantza ere eduki behar dugula bistatan da. Gure arteko harreman juridiko pribatueta euskara erabili behar dugu: profesionalek berarizko ahala eginez, Fakultateek berau irakatsiz, partikularrek erabiliz eta Administrazioak horretarako baliabideak eta gogoia jarritz.

Amaitzeko, azkeneko kontsiderazioa egin nahi genuke, aurreko hau erabat doktrinala eta teorikoa izanik (utopikoa esango luke norbaitek) azterketa juridiko soiletik desbideratzen dela uste dutenentzat. Honela izatea ere posible da, eta honela bada ere, apropos egina da, zeren eta arauak azken finean, onak eta orbangabeak izan arren, ez badituzte arazoak eta gatazkak askatu eta konpontzen, zuzendurik dauden gizarteak ez ditu onartzen eta erabiltzen ere.

Estatu Espainoleko Lurralde euskaldunetan harreman juridiko pribatuen munduan dagoen edukin linguistikoaren azterketak argilunak ekarri badizkigu ere, nabarmena denez eta ikusi dugunez, horrek, hain zuzen ere, ohargarriagoa egiten digu eginbeharrekoa.

Eginbehar hau, gure ustez, gizarte euskaldunak bakarrik bobobil dezake, mota guztietako zekenkeriarik gabe, berez duen clebitasuna benetako errealitate (eta juridikoa ere bai, zuzenbidezko ondorioen sortzaile) egin nahi badu.

* Lan hau, Ponentzi gisa irakurri izan zen "Euskararen Lege-Araubideari Buruzko Jardunaldietan", Donostian (Urriak 3, 4 eta 5, 1989), Zuzenbide-Fakultatean.

¹ Ikus (1987) *Language Rights in Canada*. Les Editions Yvon Blais Inc. Montreal. 317.or. Zuzenbide pribatuari buruzko sailean hauxe irakurtzen da, Emmanuel Didier-ek idatzia: «The fundamental principle of the private law is freedom of expression though the law seeks to regulate private language situa-

tions in the workplace, in consumer affairs, in bussiness, in the media, in private legal documents and in dealings between professionals, as well as the status of persons and access to personal information»

- ² CASTRO, F de (1984): *Derecho Civil de España*. Madrid: Civitas. I, 556.or.
- ³ Ib., 559. or.
- ⁴ Espainiako Kodegintzari buruz, gomendagarria da arestian Vallet de Goytisolo-k idatzi duena: *Metología Jurídica* Madrid: Civitas, 1988; bereziki «El método de la escuela histórica alemana y el de los foralistas españoles» eta baita «Influjo de la Revolución francesa en el Derecho Civil» ere in *Anuario de Derecho Civil* XLII; Fascículo II, Abril-Junio, MCMLXXXIX, Madrid.
- ⁵ Ikus Kode Zibilaren 684. artikulua.
- ⁶ Hona hemen bere hitzak,berak eginiko «El Código Civil en sus relaciones con las legislaciones forales» (Madrid, 1947, Bigarren argitalpena) liburuan agertzen direnak: «¿Se ha pensado seriamente en las inmensas ventajas de una ley idéntica en todos estas materias, aplicable por igual a todos los ciudadanos españoles..., redactada con exquisita concisión y claridad y en el idioma patrio... difundándose así a la par que el conocimiento jurídico, el del idioma nacional por todos los ambitos de la Monarquía? (35. or.)
- ⁷ Batez ere, urte batzuk direla, Joan Mari Torrealdai-k bere «Euskararen Zapalkuntza (1936-1939)-an agerian utzi duenez, in: *Jakin*, 24 1982, Donostia.
- ⁸ KELSEN H. (1973):*Teoría Pura del Derecho*. Buenos Aires: Eudeba. Ik. bereziki 140 orrialdea eta jarraikoak.
- ⁹ Ikus, besteak beste, Euskara, Katalana eta Galegoari buruzko Epaiaik (82, 83 eta 84 Epaiaik, 1986. urteko Ekainaren 26koak). Eskritura publikoci buruz, aldiz,ikus Kataluniako Generalitatearen 125/1984 Apirilaren 17ko Dekretua eta Auzitegi Konstituzionalaren Epaia, 1989. apirilaren 21ekoa.
- ¹⁰ Ikus Andres Urrutiaren «Testamentu irekirako ereduaren bidean», in *Eusker* 1988, 2, 33. Bilbo.
- ¹¹ Ikus esaterako Arzanegi jaunaren Proiektua bere 13. artikuluan: «Los vizcaínos podrán formalizar en lengua vasca toda clase de actos y contratos, tanto en forma oral como escrita, por documento público o privado».Gauza bera RSBAP elkarteak buruturiko proiektuaren13. artikuluan.
- ¹² Ikus «Lei de normalización lingüística» (3/1983 do 15 de Xuño). Publicacions do Parlamento de Galicia-Santiago, 1983.
- ¹³ Ikus «Ley Foral 18/1986 de 15 de Diciembre del Vascuence».
- ¹⁴ Ikus «Euskeraren Erabilpena Arauzkotzeko Oinarrizko Legea», 10/1982 Azaroaren 24ekoa.
- ¹⁵ Ikus PIZZORUSSO, (1988): «Libertad de lengua y derechos lingüísticos: Un estudio comparado», in: *Symposium sobre el Estatuto Vasco de 1936*. Oñati HAAE-IVAP 1988 bereziki 159. orrialdea eta jarraikoak.
- ¹⁶ Ikus CASTAN (1971): *Derecho Civil Español, Común y Foral*. Madrid. Ik. bereziki 701. orrialdea eta jarraikoak.
- ¹⁷ Ikus URRUTIA, A. (1987): «Euskara eta dokumentu notarialak», in: *Revista Vasca de Administración Pública*: 19. zenbakia. Oñati: IVAP.

- ¹⁸ Ikus URRUTIA, A. (1986/87): «Euskara eta erregistro publikoak» in: *Administrazioa Euskaraz*. 5. zenbakia, gazteiz: IVAP. Ohargarria da, gainera, Justizi Ministraritzaren Ordena, 1989. urteko Uztailaren 20koa, non azkenez Erregistro Zibilarren agiriak euskaraz ere emateko ereduak azaltzen diren (BOE 1989-9-13) inskripzioa bera euskaraz egiteko eskubideari buruz isilean gelditu arren.
- ¹⁹ Ikus «Ley 19/1985 de 16 de julio, cambiaria y del cheque» eta konkretuago, euskararen ikuspegitik, URRUTIA, A. (1988): «Truke-letra eta euskara» artikulua, in: *Karmel*, 1988-1, 184. zenbakia (Larrea, Amorebieta).
- ²⁰ Ikus TURI, J.G. (1988): «La «qualité» de la langue est-elle juridiquement appropriable?», in: *Euskara Biltzarra. (II Congreso Mundial Vasco)*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- ²¹ Ikus, orokorrean BERCOVITZ, A. eta R. (1987): «Estudios jurídicos sobre protección de los consumidores». Madrid: Tecnos.
- ²² Ikus, FONT, A. (1986) «L'estatut lingüístic en el marc de las relaciones comerciales», in: *Revista de Llengua i Dret* 8. zenbakia, Desembre de 1986, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- ²³ Ikus «La llengua en el mon del comerç»-«L'actitud dels catalans davant l'ús comercial del català». Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988.
- ²⁴ Ikus, esaterako, «ALIMENTOS: Norma General de etiquetado, presentación y publicidad de los productos envasados». Real Decreto 23 de Septiembre de 1988 número 1122/1988 bere 19. artikuluan: «Los datos obligatorios del etiquetado de los productos alimenticios que se comercialicen en España se expresarán necesariamente al menos en la lengua española oficial del Estado».
- ²⁵ Ik. Font, A. (1986), ut supra: 22. oharra.
- ²⁶ Ikus FERNANDEZ ESPINAR, L.C. (1987): «La doctrina constitucional sobre el multilingüismo», in: *Poder Judicial*. 7. zenbakia, Septiembre.
- ²⁷ Ikus TOLIVAR ALAS, L. (1987): «Las libertades Lingüísticas», INAP 1987, 51 orrialdea.
- ²⁸ Gai honi buruz dagoen literaturaren artean hauxe aukeratu dugu, agian bere edukin zehatzarengatik: GARCIA TORRES, J.; JIMENEZ BLANCO, A. (1986): «Derechos Fundamentales y relaciones entre particulares», *Cuadernos Civitas*. Madrid.
- ²⁹ Espainiako Konstituziogintzan hizkuntza diskriminazio-arrazoietan ez sarzearen istorioa ikus daiteke, in: TOLIVAR ALAS, L. (1987): *Ib.*, 39. or. eta jarr. -Ikus 26. oharra.
- ³⁰ Ikus 27. oharra. Liburu berean ikus 26. orrialdea.
- ³¹ Ikus FISHMAN, J. (1989). *Language & Ethnicity in minority sociolinguistic perspective*. Philadelphia: Multilingual Papers Ltd. Ik. bereziki «Language spread and language policy for endangered languages» 389. orrialdea eta jarraikoak.
- ³² ARZALLUS, X. (1987): «La lengua y el futuro», in: *Deia*, Domingo 13 de Diciembre.